

DIENES VALÉRIA BÖLCSESSÉGE

A rejtvény többnyire megoldatlan. Hogyan lesz valakiből, aki ateista, istenkereső és hívő filozófus? Hol az a pont, hol az a fordulat az életében, ahol és amikor az egyik átlendül vagy átsimul a másikba, egy előző szemlélet tagadottá, egy újabb pedig elfogadottá válik? Különös ez az átváltozás. Különös, mert a döntést nem kísérik csodás megnyilatkozások, nem zajlik mutatóvány, ézengés, a „csoda” magában az emberben születik s ott szilárdul lényé tartalmává. „Csodát” emlegetünk, mert nehezen hisszük, mert sokunk szemében ez a különös, ez a nem mindennapi jelenség magyarázatra, igazolásra szorul, tényeket követel meg.

Dienes Valéria döntése bölcséleti döntés volt. Eppen ezért, az említett rejtvény az ő esetében talán könnyebben megoldható; annál is inkább, mert ő maga gondoskodott róla, hogy írásai segítségével pontosan követhető legyen szellemi fejlődése.

1.

Gyermekkorában a kötelező iskolai katekizmus és a polgári család szokásos vallás erkölcsi normái szerint nevelték. Ezek a kor társas viszonyainak szabályozói és mértékei voltak, amelyeket az írott-íratlan, többé-kevésbé szigorú rendtartáshoz való alkalmazkodás során az iskolában is, otthon is megköveteltek. Elfogadta őket, de személyes elkötelezettséget nem jelentettek számára, hiszen sem akkori hite, sem vallásgyakorlata nem az ő tudatos választása, hanem készen kapott fel fogás és magatartás volt. A környezet hatására készségesen eleget tett nekik, de az egyetemen már semmi nehézséget nem okozott, hogy megszabaduljon tőlük. „Lelki koloncnak” érezte, melyek csak hátráltatják a tudás várának megostromlásában, akadályozzák a mind teljesebb megismerésben.

Az egyetemen ismerkedett meg Dienes Pállal, a később nemzetközi híré matematikussal és filozófussal — 1908-tól egyetemi magántanár, 1918-ban a kommunista párt tagja, a tanácsköztársaság idején a budapesti egyetem politikai megbízottja —, aki szellemi fejlődésére, egyéniségének kibontakozására rendkívül mély befolyást gyakorolt. A két embert először a közös érdeklődési területek kapcsolták össze, majd érzelmi szálak is, végül a házasság. Első vitájuk, még az egyetemen, a görög filozófia eredete — vajon autochton vagy keleti eredetű-e — körül lán golt fel. Az évek folyamán aztán sok, hol csöndesebb, hol hevesebb vita zajlott le köztük, főként filozófiai és matematikai problémákról, egyre kevésbé érintve metafizikai kérdéseket, amelyek, abban a lázas tevékenységben, amit végeztek, végül is lényegtelennek és feleslegessé váltak. „Pali és én nagyon is természettudástól metelyezett lelkek vagyunk — közli Dienesné Szabó Ervinnel —, s nagyon is kényszeríteni akarnánk minden emberi ismeretágot, hogy annak a formájába gyúródjék bele, amit mi az emberi kutatás módjának mértékéül föl állítottunk a magunk számára.” (5)

Dienes Pál, saját bevallása szerint, tizennégy éves korában vesztette el a hitét. Addig mindennap Bibliát olvasott, és gyakran imádkozott. Egy napon mindkettőt abbahagyta, mert feltámadt benne a kétség: létezhet-e Isten valójában? Ha igen, akkor meg tudja mutatni magát, akkor történnie kell valaminek, ha ezt kívánják tőle. Elhatározta, hogy próbára teszi. A tizennégy éves kamasz kísétált a debreceni Nagyerdőbe, kiválasztott egy tisztást, ahol csak egymaga lehetett, és feltette a kérdést: Vagy-e, Isten? Ha vagy, mutasd meg magad! Történjék valami most, itt, azonnal. Egymás után többször is belekiabálta a levegőbe, de nem érkezett semmi válasz. Ekkor sarkon fordult, és hazafelé menet ezt mondta magában: Ha Isten mindenható és ha neki fontos, hogy az én lelkem az övé legyen, biztosan tett volna valamit ennek érdekében. De mivel nem tett semmit, nem is tehetett, mert nincs, nem is lehet hinni a létezésében. Ettől kezdve minden lepergett róla, ami vallással, istenhittel kapcsolatos. A feleség híven követte férje felfogását. Dienes Pál fölényes zsenialitása, határozott világ-szemlélete nem is igen tűrt ellentmondást, s olyan vonzerőt képviseltek, hogy a hitre, Istenre vonatkozó ismereteit, amelyek egyébként is meglehetősen felü-

letesnek bizonyultak, hosszú időre háttérbe szorították. Vallásosságának annyira hiányzott az eleven alapja, hogy közös életük során jóformán minden hitélmény, vallásos emlék kitörlődött az emlékezetéből: Átmeneti közömbösségnek nevezte később Dienes Valéria ezt az állapotot, amely egyfajta szabadságélményt jelentett a hitélmény helyett, mert a korábbi, tekintélyi alapon elfogadott, de személyesen meg nem élt vallásosságot tehernek érezte. Valaminek, amit muszáj csinálnia, holott belsőleg vajmi kevés köze van hozzá. A férjével való együttlétben ez a közömbösség nem fásultságot vagy részvétlenséget hozott, hanem inkább felszabadította akaratát és érzelmeit, mint aki végre a saját akaratára támaszkodhat, saját erejének tudatában cselekedhet. Feloldódtak a munkában, a különböző szellemi lázakban, abban a sietségben, hogy minél több és több tudást hódítsanak meg maguknak, minél pompásabb eredményt könyvelhessenek el a matematika és a filozófia vonalán. Úgyis mondhatjuk, hogy náluk a tevékenység vált a hit pótlékává, az állandó, kielégíthetetlen tudásszomj szinte a vallás igényével jelentkezett. Dienes Valéria is gondolhatott erre, amikor megjegyezte levelében: „az embernek koordinálni kell az érzelmeit a mindenekfölött való abszolút úristen, a Munka érdekében — s ahol egy olyan érzelem ágaskodik, ami még nem sorakozott be a lelki berendezkedés szerves egységébe, arról jó minél kevesebbet beszélni, minél többet gondolkozni, hogy a belőle fakadó energiának nagyobbik tagja legyen a pozitív, hogy inkább munkára, mint tétlen merengésre, inkább nagy akarássokra, mint bénaságra vezessen” (Sz. Ervinnek, 1907. jan. 30—31.). (5)

Férje révén ismerkedett meg közelebről a szocialista gondollal, baloldali politikusokkal, Jászi Oszkárral, Duczynska Ilonával, a Madzsar házaspárral, kötött bizalmas barátságot Szabó Ervinnel és Lesznai Annával. Belép az 1901-ben a társadalomtudományok művelésére alapított Társadalomtudományi Társaságba*, munkatársa lesz az egyesület folyóiratának, a *Huszadik Századnak*. Nagy feltűnést keltenek a lap 1907. évi első két számában megjelent tanulmányai. A „Royce erkölcsstana és az etikai racionalizmus” kezdő mondatai a szerző akkori szemléletére is rávilágítanak: „A meditáló, a figyelő, az érző és akaró ember külön-külön befejezetlen és egyoldalú. Az igazi, az egész ember a cselekvő ember.” A „Kísérletek az immateriális és halhatatlan lélek természettudományos igazolására” az amerikai Myers és a Society of Psychical Research más más munkatársainak „Human Personality and Its Survival of Bodily Death” (Az emberi személyiség és a testi halál túlélése) címmel közzétett vizsgálati eredményeit elemzi kritikailag. Egy levélrészlet utal a tanulmányban felvetett problémák filozófiai horderejére: „Olyan nyomorult szertefoszló értelme van az egész, realitás'-nak, hogy a világmagyarázó hipotézisek igaz'-ságán alig lehet érteni valamit. És a szók értelme oly nyúlós, olyan hazug módra deformálható, hogy a világ összes tényeit egyetlen, mindent átölelő hipotézisbe foglalni talán nem is érdemes, mert úgyse mond semmit. Ha a szók értelmének pontosításával keressük a gondolatot, ami alájuk van bújtatva, alig marad különbség materializmus és spiritizmus között. Talán sikerült mindezt értelmesebben és részletesebben is betenni abba a két cikkbe. Sok ismeretlen és törvények alá nem skatulyázott jelenség van még körülöttünk, s legalábbis korai dolog világhipotézist csinálni. De kénytelenek vagyunk, hisz már Thales is csinált — de mi legalább tudhatjuk, mennyi értéket tulajdonítsunk neki. Hogy a világot csupa 'anyag'-ból, csupa 'szellem'-ből, vagy mind a kettőből valónak gondolom-e, az majdnem mindegy. Végre is a tényeken és rendjükön nem változtat, hogy miféle nyúlós értelmű entitásokat szupponálók én mögéjük” (Sz. Ervinnek, 1907. febr. 19.). (5)

A Társadalomtudományi Társaság szoros kapcsolatot tartott fenn a Szociáldemokrata Párttal, valamint az 1908-ban megalakult Galilei Körrel, és e két társadalomtudományokkal foglalkozó társaság között nemegyszer került sor előadók kölcsönös cseréjére, amikor a vallási és metafizikai nézetekkel szemben, a modern szociológiai ismeretek terjesztése céljából Jászi Oszkár javaslatára létre-

* A Társaságot a polgári radikálisok alapították, de tagságának és vezetőségének összetétele igen heterogén volt. Első elnökük: Pulszky Agost. 1906-ban a konzervatív elemek kiváltak belőle és ellentársaságot szerveztek Magyar Társadalomtudományi Egyesület néven. A Társadalomtudományi Társaság elnöke ekkor Pikler Gyula lett, alelnöke Szabó Ervin, főtájkára pedig Jászi Oszkár. Ettől kezdve a polgári radikalizmus fő elméleti és szervezeti bázisa (l. Új Magyar Lexikon).

hozták a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját. Dienes Valéria mindkét társaság előtt szerepelt előadóként. Nevezetesebb előadásai voltak: „Az én problémája és a monizmus”, a Szabad Iskola felsőbb tanfolyamának megnyitó előadássorozata 1907-ben: „A modern pszichológia főbb irányzatai” — egyidőben Dienes Pál „Valóság és matematika” című munkájának a Galilei Kör által gondozott kiadásával —; „Szülők iskolája” tanfolyam a Galilei Körben, aktuális pedagógiai oktatási és családjogi kérdésekről; „Giesswein Sándor és a keresztényszocializmus” — a Feministák Egyesületének felkérésére, először a régi Országház nagytermében, aztán vidéken is több helyütt; „A dogmák ellen” nem annyira a vallásos dogmákat, mint általában a tételes, szabályokba merevített, statikus szemléleti és életformákat bírálta, amelyek gúzsba kötik az ember gondolati és cselekvési szabadságát, azt a vágyát mértelyezik meg, hogy leginkább önmaga és csakis önmagának ura lehessen. „Nincs a világon abszolút értékű megismerésforma”, ezért semmit előre megadni vagy kötelezni nem szabad. A pártatlan kutatás, a minden irányba nyitott gondolkodás és befogadás döntse el kinek-kinek az igazát. 1919 nyarán Pápán tartotta meg utolsó társadalomszociológiai előadását a Galilei Kör megbízásából, „Mi a kommunizmus?” címmel. „Minden gondolkodó ember előbb-utóbb szocialistává lesz” — írja levelében Dienes Valéria Szabó Ervinnek 1907-ben —, a *gondolkodóra* téve a hangsúlyt, de nem minden gondolkodó, szocialista ember lesz egyúttal — tehetjük hozzá — ateista is, vagy vallásos hívó, hiszen egyik is, másik is lehet, sőt egyiket a másikkal fel is cserélheti, különösen ha nem politikai, nem ideológiai, hanem filozófiai síkon dönt meggyőződéséről.

A Társadalomtudományi Társaság nem rendelkezett egységes ideológiai arculattal, sem határozott politikai elkötelezettséggel. Eklektikus keretei között egyaránt teret kapott a pozitívizmus, a neokantizmus és a marxizmus. Tagjainak többsége rokonszenvvel kísérte az 1905-ös oroszországi forradalmi megmozdulásokat, részt vett az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalomban, de — mivel sokan közülük idegenkedtek a munkásmozgalommal való együttműködéstől — a tanácsköztársaság kikiáltása után visszahúzódtak a társadalmi szerepléstől. Dienes Valériának hallgatói gyakran a szemére vetették, hogy előadásaiból sosem hámozható ki egyértelműen, vajon ő melyik párthoz vagy mozgalomhoz húz, mi a politikai meggyőződése. Előadásai tulajdonképpen filozófiai és szociológiai ismeretek szakszerű, közérthetően fogalmazott közléseiből álltak, tudományos tételek ok-okozatainak és ítéleteinek gondos mérlegeléséből. Ennek egyetlen magyarázata van: Dienes Valériát nem érdekelt a politikai színtér, a társadalmi bajok gyakorlati orvoslata, őt az elvontság síkján felsorakozott tudáshalmazok, a bölcséleti paradigmák megoldásai érdekelték. A világ megismerhetősége, de nem a megváltoztathatósága. Nem mintha közönyös lett volna a szociális problémák iránt, vagy elutasító a politikai mozgalmakkal szemben; egyszerűen kívül estek azon a határon, amelyen belül a lét és tudat viszonya, a tudattartalmak foglalkoztatják, kívül estek azon a határon, ameddig a figyelmével, tevékenységével kísérhette, regisztrálhatta, illetve befolyásolhatta volna őket. Dienes Valéria mindezt így indokolja 1906 nyarán: „... én soha semminemű akciókat nem fogok kifejteni semmiféle téren, semmiféle társadalmi kérdés eldöntésének javára vagy kárára; én nem akarok mást, mint megnézni ezt a világot, aminek egy darabja vagyok, belátni annak rendjébe, amennyire nekem sikerülhet, s pontosabban is átvizsgálni ezt a rendet olyan helyeken, amik nekem érdekesebbek s így jobban kihívják a munkaképességemet. Én nem akarok belenyúlni a gépbe, hogy változtassak rajta, semmiféle szociológiai hatót nem akarok kihívni arra, hogy éppen engem válasszon támadópontjául. Gondolkozni gyönyörű dolog, a legszebb dolog, terveket szőni, azaz jövő cselekvésekről gondolkodni is szép — de azokat keresztülvinni ritkán mentes a piszoktól, és csak az próbáljon cselekedni, aki nem irtózik a pocsolyába lépni. Különben sincs nekem időm egyébire, mint arra, amit már belezántam abba a néhány évtizedes munkaidőbe, ami fejenkint kijut az embereknek, s ha nem lesz az organizmusom elég tartós, még arra sem lesz elég az idő...” (5)

Igen, gondolkozni gyönyörű dolog, a legszebb dolog a világon, főként akkor, ha nem kell megmártózni ebben a világban, ha nem kell érte belenyúlni a valóságba, ha megadatott a gondolatok üvegháza. A legfőbb kérdés azonban éppen az, hová visznek el ezek a gondolatok, milyen kapukat nyitnak a valóságon innen és túl? És különben is, hány rétegű a valóság? Első rétegét a külső világ, a

természet és a társadalom alkotják, azok eseményei, szükségszerűségei rendezik. A valóság első rétegének, a tipikus realitásnak elhagyása után átléphetünk egy másik, önmagunk határozta, „absztrahált valóságba”, amely a saját szellemi törvényeink szerint működik; az értelmünk az egyetlen szükségszerűség. Az eszmék, az ideák valóságát követheti egy harmadik, nem filozófiai, nem szociológiai, nem teoretikus réteg, az eszmélésnek másfajta iránya. Az absztrakció túlfokozása, a „légiesítés”. „Valóság” ugyan ez is, de itt „már kilépünk az emberkedésből, és megizleljük az örökös, a határtalant”. A spiritualitás egyedi valósága, illetve a valóság egyedi spiritualizálása. A dolgokban mindig kétféle természet lakik. Az egyik az, ami van, látszik, a másik, ami szintén van, de nem látszik. Ez utóbbi, a fizikain túli, a metafizikus, a nehezebben földeríthető. Van, aki egész életében csak azt ismeri, ami látszik. Van, aki megérzi azt is, ami a láthatón túli, felfog valamit a metafizikusból, de csak a maga számára. Nem tudja kifejezni, másokkal megértetni, mi az, mert amit megérez, ellenáll a szavaknak. És van, aki mégis megpróbálja elmondani, legyőzni a szavak ellenségeskedését és igába hajtani őket. Kényszeríteni, hogy olyasmit jelentsenek ki, ami nem az ő dolguk, amire nem a szavak születtek. Csak az tudja mégis követni ezeket a félig mondott, alig megfeythető, eredeti jelentésüket meghaladó szavakat, akit hívnak, aki velük akar menni, aki meg akarja érteni, amit hordoznak. Aki velük akar menni abba az ismeretlen országba, mely a szavak mögött húzódik meg. A szavak el tudnak vezetni egészen az ország határáig, de oda a szavaknak már nincs bebocsátatásuk.

Így jellemezte, szinte népmesébe illőn, Dienes Valéria azt a tartományt, amit ő később, bölcséleti döntései és személyes élményei során megközelített, majd meghódított magának. Dienes Valéria a „valóságok” mindhárom rétegét bejárta. Egyetemi éveiben és házassága kezdetén Dienes Pállal közösen radikális materialista elveket vallott, felfogásában aztán finom módosulások történtek, a radikális materializmus átcsúszott egy ún. „vallásos” ateizmusba, mely az Észet, a Ráció, a Tudást tette meg mindenhatónak, s éppúgy misztifikálta, csodálta, bálványozta, mint valami animikus lényeket, melyből egyedül az emberi értelem részesedik, az ész egyetlen-szentje tehát az Ember. Dienes Valériát azonban hamarosan már nem elégítette ki a ráció imádata, szegényesnek és kevésnek érezte a maga számára. Olyan igények keltődtek benne, amelyek túlmutattak az értelem határain, és ami eddig az értelemig vitte, most azt mondta: tovább! Amit ő eleinte, Voltaire-i szarkazmussal, jegyzett meg: „az úristen csak ügyetlenségből csinálhatta ilyenre a világot”, ha ugyan ő csinálta, azt később, más világnézet birtokában, erre fordította: nem az Úristen csinálta ilyenre a világot, hanem az ember ügyetlensége és bűnössége. Amikor pedig Szabó Ervinnel és Jászi Oszkárral közölte, hogy nem szándékozik többet a *Huszádik Századba* írni, mert az materialista folyóirat, ő viszont úgymond, „átnyergelt a spiritualista világnézet-re, vagy ha akarják, nevezzék bergsonizmusnak”, mindketten tiltakoztak. Szabó Ervin azt felelte: „Ne sérts meg bennünket azzal, hogy feltételezed, nem írhatsz a *Huszádik Századba*, csak azért, mert már nem vagy materialista. Maradj ezen-túl is a mi szerzőnk, és írjad továbbra is azt, amit gondolsz.”

2.

Említettük, hogy a materialista szemlélet hosszú ideig meghatározta gondolkodását. Hogy meddig, néhez volna dátumszerűen megjelölni. Nemcsak azért, mert egy ilyen szellemi vizválasztó nem köthető pontos naptári naphoz, hanem mert Dienes Valéria — bármilyen fontos szerepet játszottak is férjének, barátai körüknek, a társadalmi baloldalnak nézetei, szellemi továbbfejlődésében — azért minden eszmében, nézetben, gondolatban, amit elsajátított, csak a megismerés újabb fokozatait látta. Ezek pedig mind messzebb és messzebb vezették a megismerés útján. És amikor 1919 után jóformán minden addigi kapcsolat megszakadt közöttük, és nem is találkozott többé velük, úgy tekintett vissza rájuk, mint aki hegynek fölfelé indult el.

Az 1910-es évek közepe már a szellemi tapogatózások időszaka volt; új horizontok keresése, valamilyen Egész, teljesség megragadására való törekvés irányította érdeklődését. Dienes Valéria ekkortájt találkozott Bergsonnal, először a párizsi École Normale Supérieure-ön tartott előadásain, aztán személyes diszkusziókban is. Úgy érezte, benne megtalálja azt, amit keres, tanításai azt fogalmaz-

zák meg, amire ő, többé-kevésbé tudat alatt vár, tulajdonképpen kíváncsi, vagyis amit maga is megfogalmazott volna, ha megvannak hozzá a szükséges előfeltételei. A filozofálás segítette abban, hogy különböző utakat bejárva, különböző tanulságokat, tudásértékeket megszerezve, életét, önmagát meghatározó újabb választáshoz érkezzék; a filozofálás vezet továbbí útján is, kínálja önnönmagának újabb belső felismerését. Talán mindig is affinitással viseltetett a filozófia azon oldala iránt, amit a bergsoni metafizika képviselt — tételezzük fel utólag — csak hogy ez az affinitás nem volt „vegylőképes”, vagy nem bírt még jellemző tulajdonságokkal.

Dienes Valéria szellemi pályáját éppen ezért nem érthetjük meg Bergson tanítása főbb vonásainak ismerete nélkül.

Bergson egy új metafizika megalkotását tűzte ki célul, mely az életet közvetlenül, a maga eredeti mivoltában fogja föl. Ehhez természetesen új módszert is kellett dolgoznia vagy meg kellett neveznie. A tudományok megszokott módszere az analízis, azaz a tárgynak más tárgyakkal közös elemekre való visszavezetése. Az elemzés megkívánja, hogy a dolgot más dolgok függvényévé tegyék, vagyis szimbolikusan ábrázoljuk. A metafizika tárgya azonban az Abszolútum, tárgyánál fogva más dologgal össze nem vehetjük, össze nem mérhetjük: „a metafizika az a tudomány, amely szimbólumok nélkül akar boldogulni”. A megismerésnek ez a módja, amely által a valóság belső lényege feltárul előttünk, az *intuición*. „Intuiciónak hívjuk azt a bizonyos szellemi szimpátiát — magyarázza Bergson —, mellyel valamely tárgy belsejébe visszük magunkat, hogy azonosuljunk azzal, ami benne egyetlen és következőképp kifejezhetetlen.” (3) Az intuiciónt mindig valamely külső, közvetlen élmény indítja el s juttatja az embert intuitív megérzéshez, valamilyen belső tapasztalathoz, belső megvilágosodáshoz. Ez a belső tapasztalat tesz képessé bennünket arra, hogy egymás tudatába behatoljunk, egymás gondolati valóságát átfogjuk és beemeljük saját tudatunk világába. Egyetlen valóság van, melyet belülről, intuiciónnal, nem pedig elemzéssel ragadunk meg: saját személyiségünk az idő végtelen folyásában; ez a valóság nem ismeri az időnek sem jelenre, sem múltra, sem jövőre bontását, csak az idő örök áramlását. Tudatunknak az intuición útján szerzett tapasztalatai (érzetek, érzelmek, képzetek stb.) kiterjedés nélküli tiszta *minőségek*, amelyekre a térbeliség — mennyiségi, erősségi — fogalmai nem alkalmazhatók. A lelki élmények nem osztoznak — nem oszthatnak — a mennyiségi viszonyoknak abban a lényeges sajátóságában, hogy a nagyobbik rész mindig magában foglalja a kisebbik részt. A változó minőségek egymásba átmenő folytonosságot alkotnak. Énünk folyton változik, teremődik, finomul, a lelki életben nincs ismétlődés és nincs megszakadás.

Tudatunk alapvonása a *tartam* (temps-créatrice), nem azonos az *idővel* (temps-longueur). A tartam: élmény, az idő: fogalmi szerkesztés, mely a folytonosságot mesterségesen szétdarabolja s a részeket a térben egymás mellé helyezi. A mozgásban megkülönböztetendő a befutott *tér* és az *aktus*, amely azt befutja (1). Csak a befutott tér mérhető. Maga a mozgás aktusa, mivel oszthatatlan, mérhetetlen is. Az időmeghatározás csak a homogén és tehetetlen kiterjedéssel foglalkozó fizikában használható eredménnyel. De a megélt idő, a tartam, térbeli mérték alá nem vonható. „Képzeld el egy végtelen kis gumiszalagot, amely egy matematikai ponttá zsugorítható össze. Ezt húzzuk szét fokozatosan úgy, hogy a pontból vonal lesz, amely folyton növekszik. Figyelmünket azonban ne a vonalra mint vonalra fordítsuk, hanem arra a tevékenységre, mely a széthúzásban végbemegy. Vegyük tekintetbe, hogy ez a tevékenység, tartama ellenére, oszthatatlan, feltéve, hogy megszakítás nélkül történik. Vonatkoztassuk el végül magunkat a tértől, amely a mozgás alapja, hogy csak a mozgásról számoljunk be, az aktusról, a feszülésről vagy kiterjedésről, röviden a tiszta mozgásról. Ezzel meglehetősen hű képet kapunk a tartam tartamáról.” (1) Mivel lelki életünkben nincs ismétlődés és nincs megszakadás, hanem folytonos teremődés, a jövőben bekövetkezendő élmény a múltban már megvalósult feltételek alapján törvényszerűleg nem állapítható meg. A tudatélet, a tartam legfőbb sajátossága a szabadság, vagyis a szellemiség kötetlensége: „a tudat maga, amellyel az élet kontaktust teremt, feltalálás és szabadság”. (8)

A bölcsészeti intuición, amikor önmagát a tudat saját bensejébe mélyíti, egyúttal felfogja az élet és a világ igazi, mozgó lényegét is. Ebből az intuiciónból, az alkotó tudatéleten keresztül nézve, az élet mint végtelen hullám jelenik meg, egy középpontból kiterjedt és kiterjedésének szélső határán hullámozva megmarad.

Egyetlen ponton az ellenállás megszűnik, és az impulzus szabadon hat tovább. Az ember tudatában az életmozgásnak nincs határa, nincs partja. De ahogy az intuíció látni engedi önünk lényegét, úgy engedi láttatni az univerzum lényegének kontúrjait is. Az önértékelés az univerzumra eszmélés feltétele. A világ-egyetem maga is él, alkotó fejlődésben növekszik és szabadon alakul a benne rejlő, szellemi eredetű élettörékvés vagy életlendület (élan vital) által, mely a fejlődésben visszamaradt anyagba hatolva, a legalacsonyabb rendű lényektől az emberig, önmaga megvalósítását végzi. „Minden úgy történik, mintha egy határozatlan, elmosódó lény, melyet hívhatunk embernek vagy emberfööttinek, amint tetszik, igyekezett volna megvalósulni és csak úgy boldogult volna, hogy útközben egyet-mást önmagából elhagyogatott.” (3) Az életlendület teremtő hatalom: az anyagot átjárva energiát iparkodott felhalmozni, hogy azt különböző irányban kamatoztassa. De a mozgásának fordítottját képező anyag ellenkezése folytán nem tudott minden akadályt legyőzni. Először a növényi és állati világra hasadt szét, s ha nincsenek is összehangolva, egymást többé-kevésbé kiegészítik. A növényvilág kémiai feladata lett az energia rögzítése, az állatvilágé az energia fogyasztása. A növény táplálékát helyben találja, ezért mozdulatlan és eszméletlen. Az állat megkeresi táplálékát, a táplálékszerzéshez szükséges mozgás felnyitotta a tudatát, mely az ösztön és az értelem nem fokkal, hanem formailag különböző tevékenységeiben nyilvánul meg.

Az értelem legerősebben az emberben fejlődött ki, a gyakorlati szükségletek kielégítésének szolgálatában csiszolódtott, élesedett. Szerszámok készítésére, szervetlen anyag alakítására programozódott. Az értelem kategóriái így a mozdulatlan valóságokhoz idomultak, a praxis elsőbbőségéhez, s nem véletlen, hogy a fizika terén az értelem oly fényes sikereket aratott. De ugyanakkor a fizikán túli valóság, a metafizikai ismeretek értésére alkalmatlanná vált, elkopott. Az anyaghoz való szoros tapadása folytán a tudatossá érett ösztön, az intuíció pislákoló lámpához hasonlítható, csak ritkán lobban s akkor is csak töredékeket világít meg a nem láthatóból. Bergson szerint a filozófiának éppen az is a rendeltetése, hogy ezt a művészi alkotással rokon képességet ismét kifejlessze az emberben és föleszméltesse szabadságára, önmegvalósítására. De mi akkor az agy szerepe a lelki folyamatokban? Az agy működése sem az oka, sem nem viszonyítható párja a pszichikai élményeknek. Automata szabályozó központja az idegpályákon lejátszódó mozgásoknak, amelyek lelki tartalmak hordozói. Emlékeink nem az agyban raktározódnak el nyomok formájában, hanem mint szellemi élmények maradnak fenn, és az agy, emlékeink feléledésre készülő tömegéből, az élményekhez kapcsolódó mozgáselemek révén csak azt engedi a tudatba szabadulni, ami az éppen esedékes feladatának megoldását segítheti elő. Az emlékezés kétféle: 1. az ismétlődő különböző mozgásmechanizmusok ismétlődésénél mutatkozik meg, mint begyakorolt készségek (beszéd, írás, úszás stb); 2. a képzelő emlékezés, a szellem előnye, mert csak ebben ragad meg a megtörtént mint megtörtént, mint soha vissza nem térő, megismételhetetlen. Önmagunkat nem mint általános törvények metszéspontjait, mint szükségszerűségek kifejezőit kell felfognunk, hiszen az emlékezés történetileg is szabad lényekké tesz bennünket, akiken nincs hatalma a társadalmi változásoknak, ideológiáknak, szabad lényekké, még ha „rövid órákra is, amikor önmagunkat birtokunkba vesszük és intuíció útján a konkrét idővalóságba helyezzük” (1)

A társadalom erkölcsi ereje két forrásból táplálkozik: egyrészt a társadalmi kényszer személytelen, agresszív, „értelem alatti” ösztönzéséből, statikus erői; másrészt a kiugróan nagy egyéniségek (szentek, misztikusok, proféták) elragadtatásaiból, „értelem feletti” szeretetéből, mely az egyetemes humanizmus eszményét hirdeti, mindent és mindenkit átölelő szabadsággal, dinamikus erő. E két, irracionális forrásból származó erő az értelem közbülső síkján egyesül és racionális erkölcsi elvekben fogalmazódik meg. Az erkölcs nem nélkülözheti a vallást. Éppen azért, mert az ember szabadon választhat cselekvés és cselekvés között, vissza is élhet szabadságával és vétkezhet a társas érdek, a közösségi normák ellen. Az értelem használatával járó veszélyek elhárítására ajándékozta meg a természetet az embert mesélőkészséggel, dús fantáziával, hogy szellemekkel, istenekkel, mágiával népesítse be környezetét és létre hozza a természetes, statikus vallást, egy primitív hitvilágot, mely egy zárt közösség részére szabályozott magatartást és intézményeket állapít meg: „a természet védekező reakciója ez az ellen, ami az értelem használatával az individuumra lehangoló, kedvetlenítő vagy

a társadalomra káros, bomlasztó hatással lehetne" (1). De egyes kiválasztottak, rendkívüli egyéniségek „értelem feletti" intuitív képességükkel eljuthatnak a hit magasabb szférába, eljuthatnak a misztikához, a dinamikus valláshoz. A keleti és a keresztény misztika tanulmányozása arról győzte meg Bergsont, hogy a misztikus élmények „valóságok", bennük kételkedni nem lehet: a metafizika vagy inkább: a transzcendencia ésszel megközelíthetetlen magasságaiból hoznak földközébe üzenetet. A misztikus élmény tulajdonképpen a szeretet olyan fokára jutás, amely az Istennel mint magával a Szeretettel való egyesülést jelenti. A misztikától sugalmazott metafizika előtt állandó szeretetéttségben és szeretetszükségben szenvedő világegyetem képe tárul fel. A szeretet csak szeretetre képes lényekben talál kielégülést, csak önmagával vegyül, és más élőlények, sőt maga az anyag, a matéria is a szeretetre képes lények szeretetet befogadó és közvetítő tevékenységét szolgálják. A teremtés Isten vállalkozása olyan lények megalkotására, amelyek méltók az ő szeretetére. Istennek tehát éppúgy szüksége van ránk, mint nekünk Istenre: ez a szeretet dialektikája. Az Isten iránti szeretet azonosul az emberiség iránti szeretettel, igazolására mind a metafizikai, mind a tipikusan reális valóságnak, csúcán az emberrel. A bergsoni metafizika — talán pontosabb volna így: a bergsoni metafizikának Leibniztól, illetve Heideggertől átvállalt — nagy kérdése: „miért létezik valami, miért van anyag, vagy miért vannak szellemek vagy Isten, miért nincs inkább semmi", hasonló ahhoz, amit a késő skolasztika kiemelkedő alakja, Meister Eckhart mond: „Isten nem nélkülözhet engem, ha én nem lennék, nem lenne ő sem". Isten emberré lett, hogy én Istenhez időmuljak, vele egyesülhessek, azaz magam is Istenné vagy istenivé váljak. Bergsonnal szólva: „Spinoza kifejezését egy más értelemben használva, azt lehetne mondani, hogy mi megszabadultunk a natura naturától, hogy visszatérjünk a natura naturanshoz" (3).

Dienes Valéria Bergson fentebb vázolt tanításainak lelkes hívévé és hazai propagátorává szegődött. Bergsonnal találta meg, amit keresett, a mindenség összefoglalását, valamilyen teljességet, azt a filozófiát, amely „nem lehet más, mint fáradozás azon, hogy újból felolvadjunk az Egészben... De e vállalkozás nem mehet végbe egy csapásra; szükségszerűen kollektív és progresszív lesz." Egy-más után fordítja le Bergson műveit, köztük: A nevetés és négy lélektani értekezés, Tartam és egyidejűség (1923), Idő és Szabadság, Metafizikai értekezések, A teremtő fejlődés (1930), és többnyire maga kommentálja, tanulmánnyal vezeti be őket. És elindul, most már tudatosan, felismeréseit a bergsoni filozófiában asszimilálva, az öneszmélés és önnevelés útján. Kezdetben ismerteti, népszerűsíti Bergsont — 1. Bergson filozófiájának alap gondolatai (Religio, 1929) —, később már maga is hozzájárul, műveli ezt a filozófiát, sőt több ponton kiegészíti, tovább is fejleszti a bergsoni gondolatot.

Egyik jelentős munkája az evolúció logika területe, a fejlődés legáltalánosabb, elvont és elvonható törvényeinek kifejtése. Ezeket a következőképpen sűrítette össze: 1. első az *időszintézis*. A múlt és a jövő szüntelenül betorkollik a jelenbe; folyton fennmarad a múlt, és folyton betör a jövő. 2. Ebből következőleg *nincs ismétlődés*. Csak analógiák és hasonlatosságok vannak, de pontos ismétlődés nincs. 3. *A keletkezés folytonos*. Mindig valami olyan új születik, ami még nem volt: ami most vagy, az nem lesz soha, ami tegnap voltál, az ma már nem tudsz lenni. 4. *A megfordíthatatlanság*, azaz a fejlődés, az evolúció visszafordíthatatlan, a fejlődés mindig előre igyekvő. Ha például két ember kapcsolatba kíván lépni egymással, eszmét akar cserélni, nincs más módja, minthogy *jelet* ad a másiknak és a másik viszonozza. Semmiféle egyéb „közlekedési eszköz" nem vezet az egyik tudattól a másik tudatig — Dienes Valéria ehelyett inkább az *eszmélet*, *eszmélés* szót használja, mint tágabb, szélesebb körre vonatkoztatható, de lényegileg a tudattal azonos fogalmat —, éppen annak a törvénynek az alapján, hogy az emberben minden történés irreverzibilis, de minden történésből fakad valami új. A jel viszont csak mozdulatból indulhat ki, mozdulaton nyugszik, a beszéd is voltaképpen a mozdulatnak valamiféle absztrakciója. „Az eszmélet mindig úgy adódik át, hogy visszhangozom a mozdulatot. Minden mozdulatnak visszhangja van a másik agyban, amely lerajzolja azt a mozdulatot, de nemcsak plasztikailag, hanem ritmikailag, dinamikailag és szimbólikusan is. És ezeknek az együttes rajzoknak az átmenetele mind a mozdulat kocsiján jár. Én semmi mást nem tudok átteni, mint azt a mozdulatot, ami az én agyamban lefolyt; akkor tud az én eszméletem meríteni egy másik agy múlt-

jából, történéseiből, ha maga is ,elmozogta' és átvette a mozgást. És mindegyik mozdulathoz egész sereg eszmélő, értelmezési lehetőség társul. Ezáltal gazdagszik meg az emberi eszmélés tartalma, mivel az ember jobban és jobban, egyre közelebről látja nemcsak a saját tudatát, hanem a valóságot is. A külső, a testi, tapintható és markolható valóságot." (4)

Források: (1) René Gillouin: Henri Bergson filozófiája (Budapest, 1920) — (2) Michel Barlow: Henri Bergson (Editions Universitaires, Paris, 1966) — (3) Sándor Pál: Henri Bergson filozófiája (Gondolat, 1967) — (4) A század nagy tanúi (RTV—Minerva, 1978) — (5) Szabó Ervin levelezése II. k. (Kossuth, 1978) — (6) Horváth Sándor: Örök eszmék és eszmei magvak Szent Tamásnál (Budapest, 1944) — (7) Dienes Valéria nagyrészt kéziratban levő munkái és interjúi — (8) Kecskés Pál: A bölcelet története főbb vonásaiban (Stephaneum, 1933)

(Folytatjuk)

FÁY FERENC VERSEI

Nyárutó

HEGYI BELÁNAK

*Aztán elülnek lassan a kövek...
s e nyártól-langyos késő délutánnak
pikkelyes fényén átdereng,
ahogy szirmán egy fuldokló virágnak,
felhők ringatják már a végtelent.*

*Túrd fel térdig nyomorúságodat,
és gázolj át e süppedő időnek
hínár-csendjén; ahol majd láthatod,
hogya görgetik a végleg-elmerültek
fehér arcát a csibor-csillagok.*

*Térded mellett még felbukik a nyár,
de már a csákyás-füzek mozdulása
nem éri el... Csak úszik lent, a kék
kövek között, és esték csobbanása
sodorja partra hús leheletét.*

Hazám

*Minden csak csonk, minden csak vázlat,
tört torzó, csorba részletek...
Ötvenhét éve magyarázlak
és tanullak, hogy értsenek;*

*mikor félelmem benned élem,
BENNED zuhannak rám a fák,
s úgy visszhangozlak, mint a léptem
visszhangozzák az éjszakák.*

*téged, akit sem magyarázat,
sem szesz, sem vers, sem hajdani
hazug-szavak-kendőzte lázak
nem képesek kimondani.*

*Szükségem undorába lépek,
s magamra száradva viszem
— fel-felbillenve, mint a részeg —
te-is-kerülte életem.*

*Ki vagy te, hogy a vissza-sajgó
fájdalmak kinját rám rakod,
hogy engem zárjon minden ajtó
s figyeljen minden ablakod;*

*Ki vagy te, hogy a vissza-fájó,
szik-verte órák sebhelyén
téged fordít ki itt az ásó,
s te nyílsz ki ujjaim hegyén;*

*hol minden csonk... minden csak részlet...
beomlott sírás, tört szavak.
Ha félek. téged füttyürészlek,
hogy halljalak.*